

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ПУСТОВИЙ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК: 343.915

**КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ,
ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ БЕЗПРИТУЛЬНИМИ
ТА БЕЗДОГЛЯДНИМИ ДІТЬМИ В УКРАЇНІ**

12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Приватному вищому навчальному закладі
«Львівський університет бізнесу та права»,
Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор

Гумін Олексій Михайлович,

Національний університет «Львівська політехніка»,

завідувач кафедри кримінального права і процесу

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, доцент,

заслужений юрист України

Вереша Роман Вікторович,

Академія адвокатури України,

професор кафедри кримінального та адміністративного права

кандидат юридичних наук

Шевчук Тарас Ігорович,

Всеукраїнський університет ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна

академія управління персоналом»,

доцент кафедри правосуддя

Захист відбудеться 06 березня 2019 р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 26.007.03 у Національній академії внутрішніх справ за адресою:
03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії
внутрішніх справ за адресою: 03035, м. Київ, пл. Солом'янська, 1

Автореферат розісланий 05 лютого 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. Г. Братель

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Складне соціально-політичне становище в Україні в умовах руйнації моральних принципів, дезорієнтації більшої частини дорослого населення, трансформації державної системи соціального захисту та послаблення виховної ролі сім'ї негативно впливають на формування правосвідомості дітей, призводять до відхилень від нормативно врегульованої поведінки. Серед соціальних чинників, що сприяють учиненню неповнолітніми правопорушень, одними з найбільш значущих визнаються безпритульність і бездоглядність, які останніми роками набули значних масштабів і, за даними ЮНІСЕФ, тісно пов'язані з іншим негативним явищем – соціальним сирітством. Йдеться про «дітей вулиці», для яких перебування поза родиною стало нормою поведінки¹.

Причини виникнення і поширення безпритульності й бездоглядності багатоаспектні та мають комплексний характер. За оцінками Уповноваженого Президента України з прав дитини, із майже 80 тис. дітей, позбавлених батьківської опіки (1,5 % усього дитячого населення країни), лише 8,0 % є біологічними сиротами. Решта (92,0 %) мають батьків. Щороку в Україні близько 20–30 тис. дітей потрапляють до спеціалізованих закладів (центрів медико-соціальної реабілітації, притулків, приймальників-розподільників, виховних установ) переважно через відсутність безпечних умов існування в родинному оточенні (вияви агресії, домашнього насильства, аморальний спосіб життя батьків, алкоголізація, наркотизація, маргіналізація, втягування до різних форм асоціальної поведінки, трудової й сексуальної експлуатації, злочинної діяльності). Зростає питома вага безпритульних і бездоглядних дітей, у яких виявлено туберкульоз, гепатит, ВІЛ/СНІД, інші небезпечні хвороби, що поширюються у зв'язку з воєнними діями та вимушеною міграцією населення. Щонайменше 600 тис. дітей проживають у неблагополучних сім'ях, які потребують постійної соціальної допомоги².

За статистикою Національної поліції України, на профілактичному обліку перебуває майже 150 тис. неповнолітніх, які бродяжать чи жебракують, мають схильність до вчинення правопорушень, уживання наркотичних засобів, психотропних речовин та алкогольних напоїв. Понад 80 тис. (55,0 %) правопорушників цієї категорії притягувались до відповідальності (застосування примусових заходів виховного характеру) повторно, зокрема за корисливо-насильницькі злочини, учинені з особливою жорстокістю (13,5 %), шляхом знущань над потерпілим (15,5 %), пов'язані з діями сексуального характеру (22,0 %)³.

Відповідно до міжнародних актів і національного законодавства, крім соціального захисту дітей і підлітків, які опинились у складних життєвих обставинах, наголошено на необхідності попередження вчинювання ними

¹ Представництво дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. URL: www.unicef.org/ukraine/ukr.

² Виступ Уповноваженого Президента України з прав дитини на конференції «Зцілюючи родину – будемо майбутнє». Херсон, 2017. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua>.

³ Звіти про діяльність підрозділів ювенальної превенції та роботу приймальників-розподільників для дітей на території України. НПІ України, 2016–2018. URL: <https://www.npu.gov.ua>.

правопорушень та реабілітації жертв протиправних посягань. Отже, проблема запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні, яка тривалий час вважалася закритою для обговорення, нині вимагає особливої уваги та вивчення в комплексі з іншими соціально-правовими явищами.

Питанням запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми, присвятили свої праці вітчизняні й зарубіжні вчені в галузі теорії кримінального права та кримінології, зокрема Ю. В. Александров, Ю. М. Антонян, М. М. Бабаєв, О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, І. Г. Богатирьов, В. І. Борисов, Л. П. Брич, Р. В. Вереша, А. А. Вознюк, П. А. Воробей, В. О. Глушков, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. М. Гумін, А. І. Долгова, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, А. О. Джужа, О. О. Дудоров, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. В. Кваша, О. Г. Колб, І. М. Копотун, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, В. В. Кузнецов, І. П. Лановенко, О. М. Литвинов, В. В. Лунєєв, В. Т. Маляренко, М. І. Мельник, П. П. Михайленко, Є. М. Моїсєєв, С. І. Нежурбіда, В. І. Осадчий, А. В. Савченко, В. Я. Тацій, В. П. Тихий, М. І. Хавронюк, В. І. Шакун, Л. В. Франк та ін. Окремі кримінально-правові та кримінологічні проблеми запобігання злочинам, що вчиняють діти, позбавлені батьківського піклування, розглядали у своїх дослідженнях В. В. Вітвіцька (2002 р.), Т. Л. Кальченко (2004 р.), Ю. А. Абросімова (2009 р.), Ю. С. Завгородня (2010 р.), О. В. Дубович (2014 р.), О. М. Чебан (2015 р.), Н. Д. Туз (2016 р.) та ін.

Беручи до уваги напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених, комплексного кримінологічного дослідження проблем запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні, не проводилось. Низка питань кримінологічної характеристики цієї категорії злочинів залишається нерозв'язаною, а в кримінологічній науці не сформовано цілісного уявлення про специфічні, в умовах нинішньої ситуації, напрями комплексного використання органами влади та правоохоронними інституціями превентивних засобів на загальному, спеціальному та індивідуальному рівнях. Зазначені обставини й зумовили обрання цієї теми дисертації, визначили об'єкт та предмет дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до положень Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (Указ Президента України № 5/2015); Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України № 287/2015); Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України № 501/2015) та Плану заходів з її реалізації (розпорядження Кабінету Міністрів України № 1393/2015); Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років (наказ МВС України № 275/2015), у межах науково-дослідної роботи Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права».

Тему дисертації затверджено Вченою радою Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права» 25 лютого 2016 року (протокол № 7) та уточнено Вченою радою Національної академії внутрішніх справ 30 жовтня 2018 р. (протокол № 17).

Мета і задачі дослідження. *Метою* роботи є розв'язання комплексного науково-прикладного завдання кримінологічного запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні, з розробленням пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення законодавства та відповідної правозастосовної практики.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких *задач*:

- з'ясувати сучасний стан дослідження проблем запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні;
- окреслити підходи до визначення поняття безпритульності та бездоглядності як негативних суспільно-правових явищ, що детермінують злочинність, розкрити генезис правового регулювання запобігання їм в Україні;
- обґрунтувати можливості використання зарубіжного досвіду запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, з оцінюванням доцільності упровадження окремих положень у правове поле та правозастосовну практику в Україні;
- розкрити зміст і зв'язки структурних елементів кримінологічної характеристики злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми;
- виокремити детермінанти злочинності безпритульних і бездоглядних дітей та розкрити їх кримінологічну природу;
- надати віктимінологічну характеристику злочинності безпритульних та бездоглядних дітей в Україні;
- визначити напрями реалізації загальносоціальних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми;
- запропонувати комплекс спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми;
- охарактеризувати індивідуальні заходи запобігання злочинам, що вчиняються окремими категоріями безпритульних та бездоглядних дітей.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, пов'язані з профілактикою дитячої безпритульності й бездоглядності, виявленням, відверненням, припиненням злочинів та інших правопорушень, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні, а також захистом відповідних категорій жертв злочинів.

Предмет дослідження – кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні.

Методи дослідження. Під час дослідження застосовувались як загальнонаукові методи (*спостереження, опису, порівняння, класифікації*) для визначення правових категорій, що характеризують об'єкт дослідження (розділи 1–3), так і спеціальні методи, зокрема: *історико-правовий* – для розкриття етапів становлення та розвитку законодавства й правозастосовної практики запобігання злочинам (підрозділи 1.1, 1.2); *системно-структурний, синтезу та аналізу* – для вивчення кореляційних зв'язків злочинності неповнолітніх, бездоглядності та безпритульності дітей як негативних соціальних явищ (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2); *компаративний* – для дослідження особливостей розуміння практики застосування заходів кримінально-правового та соціально-

виховного характеру до неповнолітніх правопорушників у низці європейських країн і США, а також оцінки можливостей упровадження зарубіжного досвіду у вітчизняне законодавство (підрозділи 1.3, 3.1); *догматичний* – для тлумачення юридичних і соціологічних категорій, уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження (розділи 1–3); *логіко-нормативний* – для аналізу міжнародного та національного законодавства, положень відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів з питань захисту безпритульних і бездоглядних дітей (підрозділи 1.2, 1.3, 3.1, 3.2); *прогностичний* – для планування та прогнозування віктимологічних заходів на загальному, спеціальному та індивідуальному рівнях (розділ 3); *соціологічні* (інтерв'ювання, анкетування) – для з'ясування думки правоохоронців і неповнолітніх (розділи 1–3); *статистичний* – для узагальнення результатів соціологічних досліджень, вивчення матеріалів кримінальних проваджень, слідчої та судової практики, оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів, установлення рівня суспільної небезпечності злочинних наслідків (розділи 1–3).

Емпіричну базу дослідження становлять зведені дані опитування 358 працівників підрозділів карного розшуку та ювенальної превенції Національної поліції України в областях та м. Києві, які проходили підвищення кваліфікації у Національній академії внутрішніх справ, й 80 дітей, які перебувають на обліку в підрозділах ювенальної превенції Національної поліції в м. Києві, Львівській та Київській областях як безпритульні діти; державна та відомча статистична звітність різних періодів, слідча та судова практика (з урахуванням досвіду роботи автора в оперативних підрозділах Національної поліції України); аналітичні дані Міністерства юстиції України, МВС України, Національної поліції України, Генеральної прокуратури України, Державної судової адміністрації України, а також громадських організацій «Ла Страда-Україна», «Міжнародний комітет захисту прав людини» за 2015–2018 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є одним із перших в Україні комплексних досліджень кримінологічних засад запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. У дисертації обґрунтовано низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, зокрема:

вперше:

– з наукових позицій виявлено зв'язки між характеристиками особи безпритульних і бездоглядних дітей, відповідно до мотиваційних ознак (біологічні сироти, діти, позбавлені батьківської опіки, втікачі, «шукачі пригод», «жебраки», особи з психологічними та розумовими відхиленнями), та характером вчинюваних ними злочинів, а також виокремленням чинників детермінації групової віктимності таких категорій осіб, пов'язаних з їх віковими, гендерними, релігійними, етнічними, національними ознаками, що визначають здатність потенційних жертв стати об'єктом насильницьких та (або) корисливих посягань;

– запропоновано визначення злочинності безпритульних і бездоглядних дітей, під якою слід розуміти сукупність злочинів, що вчиняються особами, які не досягли 18 років, через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих та інші чинники не підтримують контакт із сім'єю, унаслідок чого більшу частину часу

проводять на вулиці, не мають постійного місця проживання або з різних причин перебувають поза спеціалізованих освітніх, виховних, медичних і соціально-реабілітаційних закладів;

– науково обґрунтовано напрями удосконалення взаємодії уповноважених підрозділів поліції, органів прокуратури, служб у справах дітей та адміністрації спеціальних притулків (соціально-реабілітаційних центрів) з метою спільного вжиття профілактичних заходів стосовно дітей (сиріт, позбавлених батьківського піклування, які опинились у складних життєвих обставинах, безпритульних, розлучених із сім'єю), надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової, інших видів допомоги та подальшого їх влаштування до спеціалізованих навчально-виховних закладів;

– з урахуванням зарубіжного досвіду (Великої Британії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Фінляндії, Франції, Швеції та США) запропоновано законодавчо запровадити можливість звільнення від кримінальної відповідальності дітей, які вперше вчинили злочин, що не є тяжким та особливо тяжким, за умов проходження ними спеціальних програм відновлення у спеціалізованих закладах медико-соціальної реабілітації, школах та професійних училищах соціальної реабілітації; покладення додаткових обов'язків на дитину (її батьків) під контролем органу Національної поліції України, зокрема не змінювати місце проживання, не покидати місце проживання в певний період часу, не виїздити самовільно з країни чи адміністративної одиниці, не вчиняти дії, які перешкоджають ресоціалізації дитини, почати або відновити загальноосвітнє або професійне навчання, пройти лікування, виконувати інші обов'язки, які сприятимуть профілактиці рецидиву;

удосконалено:

– пропозиції правового та організаційного характеру щодо запровадження інституту дитячого омбудсмана; поширення нових форм роботи з дітьми та батьками з метою усунення причин безпритульності й бездоглядності; стимулювання процесів усиновлення дітей зі спеціальною підготовкою потенційних усиновлювачів, опікунів, прийомних батьків та батьків-вихователів; створення єдиного банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які вчиняють правопорушення (як складової Єдиної інформаційної системи МВС України); стимулювання діяльності громадських (у тому числі релігійних, спортивних) організацій як альтернативних центрів соціально-психологічної реабілітації безпритульних та бездоглядних дітей;

– кримінально-виконавчі елементи запобігання рецидиву дитячої злочинності в установах виконання покарань, до яких належать: додаткові можливості здобуття освіти, у тому числі за дистанційною формою навчання; більші можливості для занять спортом, участі в інших соціально корисних заходах; підтримка соціально корисних зв'язків із сім'єю, друзями (з унесенням змін та доповнень до Кримінально-виконавчого кодексу України та нормативно-правових актів Державної кримінально-виконавчої служби України);

– зміст спеціалізованих корекційно-педагогічних програм для дітей, щодо яких рішенням суду застосовано примусові заходи виховного характеру, передбачені законом України про кримінальну відповідальність (які після досягнення одинадцятирічного віку до досягнення віку, з якого може наставати

кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечні діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Кримінальним кодексом (КК) України) для можливого їх використання у середніх загальноосвітніх школах та професійно-технічних училищах соціальної реабілітації, а також під час проведення органами поліції індивідуально-профілактичної роботи;

– бачення природи соціально-психологічних і сімейно-побутових детермінантів учинення злочинів безпритульними та бездоглядними дітьми, найбільш значущими з яких визнано: скрутне матеріальне становище сімей з дітьми, асоціальний спосіб життя одного чи обох батьків; різноманітні форми насильства щодо дітей; економічна експлуатація дорослими дитячої праці (залучення до жебракування, крадіжок, торгівлі наркотиками тощо); уживання неповнолітніми алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин; неефективність (функціональна обмеженість) державної системи опіки і піклування; криміногенний вплив неформальних груп підлітків; віктимна поведінка жертв злочинів;

дістало подальший розвиток:

– положення про ключові принципи профілактики правопорушень щодо безпритульних та бездоглядних дітей, з метою недопущення вчинення ними злочинів;

– наукове бачення чинників, що визначають віктимність безпритульних і бездоглядних дітей, до яких належать їх вікові, особистісні поведінкові (функціональні) та морально-психологічні характеристики;

– визначення заходів загальносоціального характеру, спрямованих на усунення правових, соціальних та інших причин й умов, що детермінують злочинність цієї категорії неповнолітніх, які за пріоритетністю розподілено на первинні, вторинні й третинні (із розробленням проекту нової редакції Концепції подолання дитячої безпритульності й бездоглядності в Україні);

– доктринальні положення щодо приведення положень КК України у відповідність з міжнародними стандартами захисту прав дітей шляхом закріплення підстав звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вперше вчинили нетяжкий або середньої тяжкості злочин у зв'язку з проходженням ними програм відновного правосуддя, а також встановлення додаткових обов'язків для неповнолітніх, звільнених від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру;

– бачення природи чинників віктимізації безпритульних і бездоглядних дітей, яка перебуває в прямій залежності не лише від індивідуальних, а й групових (вікових) ознак.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дослідження використовуються у:

науково-дослідній сфері – для подальшого розроблення наукових проблем віктимологічного запобігання злочинам та удосконалення стратегій захисту жертв злочинів (акт Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю при РНБО України від 18 січня 2019 р.);

законотворчій діяльності – розроблено авторські варіанти проектів змін та доповнень до законів України «Про охорону дитинства», «Про основи соціального

захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а також кримінального і кримінально-виконавчого законодавства (довідка Інституту законодавства Верховної Ради України від 21 грудня 2018 р.);

правозастосовній діяльності – для розроблення й удосконалення відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів, підготовки методичних рекомендацій, організаційних рішень і цільових програм (планів) з питань запобігання злочинам органами поліції, захисту жертв злочинів (акт Головного слідчого управління Національної поліції України від 15 листопада 2018 р.);

освітньому процесі – у процесі підготовки лекцій, методичних рекомендацій, тестових завдань і дидактичних матеріалів з кримінології, кримінального права, кримінально-виконавчого права, а також проведення різних видів занять з відповідних дисциплін у системі підвищення кваліфікації слідчих, працівників оперативних підрозділів, превентивної діяльності Національної поліції України (акти Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права» від 2 жовтня 2018 р., Національної академії внутрішніх справ від 8 жовтня 2018 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії» (м. Львів, 15–16 грудня 2017 р.); «Злочини проти громадської безпеки та кримінально-правова політика держави в умовах гібридної війни» (м. Київ, 22 грудня 2017 р.); «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Одеса, 10 лютого 2018 р.); «Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 21 квітня 2018 р.); «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Дніпро, 6–7 липня 2018 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дослідження, що сформульовані в дисертації, відображено в 11 наукових публікаціях, серед яких п'ять статей – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових з юридичних наук, одна стаття – у зарубіжному науковому періодичному виданні (Республіка Молдова), п'ять статей – у збірниках наукових доповідей, оприлюднених на всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (342 найменування на 31 сторінці) та трьох додатків на 34 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 208 сторінок, з них загальний обсяг тексту – 286 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації; визначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; охарактеризовано мету, задачі, об'єкт, предмет і методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів; наведено відомості щодо їх апробації і впровадження, а також кількості публікацій, структури й обсягу роботи.

Розділ 1 «Безпритульність та бездоглядність у системі антисоціальної поведінки та злочинності дітей» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 *«Теоретико-методологічні засади дослідження проблем запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні»* на основі вивчення юридичної літератури, законодавства та правозастосовної практики проаналізовано підходи до висвітлення проблем запобігання злочинності бездоглядних і безпритульних дітей, оцінено стан досліджень зазначеної проблематики в контексті розвитку предмета і завдань кримінологічної науки.

З метою запобігання злочинам, які вчиняються дітьми, позбавленими батьківської опіки, на початку ХХ ст. створено мережу дитячих притулків виховного й освітнього типу, що утримувалися як за кошти держави, так і громадських (переважно благодійних) організацій. Порушення суспільних зв'язків і соціальна економічна криза, спричинені війнами, переворотами, політикою розкуркулення селян і голодом, спричинили небувале зростання кількості безпритульних дітей в Радянській Україні (за деякими оцінками, до 2 млн), а відтак питомої ваги вчинюваних ними правопорушень насамперед корисливого і насильницького спрямування. Серед способів соціально-виховного впливу на правопорушників найбільш дієвим на той час вважалося їх залучення до суспільно корисної праці (основною організаційною формою стали дитячі будинки, трудові колонії і дитячі містечка). У працях учених 1950-х – середини 1980-х років (О. О. Гусак, М. М. Черняк, С. М. Чех, В. І. Чубта та ін.) йшлося здебільшого про історичний аспект боротьби з безпритульністю, адже вважалося, що цю проблему в країні нарешті вирішено. Дослідження проблем злочинності серед безпритульних (бездоглядних) дітей у вітчизняній кримінології активізувалися з проголошенням Україною незалежності та поширенням так званої «третьої хвилі» дитячої безпритульності. Головними її джерелами стали економічна криза, масове збіднення населення, безробіття, маргіналізація та інші негативні соціальні явища перехідного періоду.

У підрозділі 1.2 *«Поняття безпритульності і бездоглядності як негативних суспільно-правових явищ та генезис їх правового регулювання»* надано визначення та розкрито аспекти співвідношення категорій «бездомна дитина», «безпритульна дитина», «бездоглядна дитина», «дитина, яка не має певного місця проживання», «дитина вулиці». Проаналізовано підходи до визначення злочинності безпритульних та бездоглядних дітей. З урахуванням результатів соціологічних досліджень встановлено, що до безпритульних в Україні належать діти, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих у сім'ї, втечу із спеціалізованих навчально-виховних закладів, виражені ознаки психологічних (психічних) розладів (захворювань).

Законодавче закріплення напрямів вирішення проблем захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, ґрунтується на положеннях Конституції України (ст. 52), законів України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (1995 р.); «Про охорону дитинства», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001 р.), «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» (2005 р.), «Про запобігання та протидію

домашньому насильству» (2017 р.). На подолання зазначених негативних явищ спрямовано низку державних цільових програм (укази Президента України № 200/1998, № 113/2000, № 154/2003, розпорядження Кабінету Міністрів України № 503/2005). Ужиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі шляхом здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх, покладається на підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України (наказ МВС України № 1044/2017). Проте юридична невизначеність багатьох положень, зокрема щодо реінтеграції та ресоціалізації безпритульних і бездоглядних дітей, призводить до проблем у сфері правозастосування, унеможливорює реалізацію повною мірою профілактичних заходів. Позначається і відсутність системності в діяльності органів і служб у справах дітей та їх взаємодії між собою, що не сприяє формуванню узгоджених підходів стосовно роботи з жертвами злочинів.

У підрозділі 1.3 «Досвід окремих зарубіжних країн щодо запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми» проаналізовано положення міжнародно-правових актів та відповідну правозастосовну практику Великої Британії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Фінляндії, Франції, Швеції та США щодо запобігання злочинності в середовищі бездоглядних і безпритульних дітей.

Міжнародно-правові стандарти щодо охорони прав дітей, позбавлених належного сімейного виховання, попередження дитячої безпритульності і бездоглядності закріплено в Женевській декларації прав дитини (1924 р.), Декларації прав дитини (1959 р.), Конвенції про права дитини (1989 р.), Декларації по забезпеченню виживання, захисту розвитку дітей (1990 р.).

Важливим чинником зменшення рівня злочинності серед дітей у більшості європейських країн та США вважається організація своєчасного виявлення та обліку дітей, які залишилися без опіки батьків, належать до груп ризику, та їх розміщення в навчально-виховних закладах, створення механізму повернення дітей шкільного віку до навчання, надання медичної і психологічної допомоги дітям, а також виявлення дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, зайняття проституцією, наркоманію, пияцтво, жебрацтво тощо з притягненням до відповідальності батьків за невиконання (неналежне виконання) своєї соціально-виховної функції стосовно дітей. Важливу роль у здійсненні контролю щодо профілактики бездоглядності й безпритульності відіграє дитячий омбудсмен. Дієвим способом впливу на злочинність серед безпритульних і бездоглядних дітей, поряд з функціонуванням державних притулків, вважається інститут усиновлення та удочеріння. Крім державних соціальних служб, діяльність яких в Україні визнано недостатньо ефективною, необхідно стимулювати створення соціальних організацій приватного та громадського типів (на кшталт Американської служби родини – Family Service America).

Розділ 2 «Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Стан, структура та динаміка злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми» проаналізовано кількісні та якісні

характеристики окремих категорій правопорушень, що вчиняються досліджуваною категорією осіб.

Встановлено особливості злочинів, учинених безпритульними і бездоглядними дітьми, за способом і мотивацією злочинів, їх наслідками, механізмом поведінки злочинця і жертви, впливом на правопорушення сімейно-побутових і супутніх їм обставин, роллю дорослих. Підтверджено, що злочини цієї категорії в структурі усієї злочинності відрізняються високим рівнем латентності (за експертними оцінками, рівень злочинності дітей у 3–4 рази перевищує офіційно зареєстрований). Більшість злочинів мають корисливу мотивацію (65,0 %) і майже кожен п'ятий – вчинений у складі групи (близько 25,0 % крадіжок і грабежів учинено внаслідок підбурювання з боку дорослих). Опитування безпритульних дітей віком 14–18 років, які вчинили корисливо-насильницькі злочини, свідчить про те, що 44,0 % з них – виховувались у багатодітних сім'ях, у тому числі вимушено переселених зі східних областей; 85,0 % – зазнали експлуатації або насильства з боку ровесників та дорослих на вулиці та вдома; 51,0 % – вживали алкоголь, психотропні речовини, нюхали клей; 9,0 % – втекли зі спеціалізованих закладів; 30,0 % – жебракували.

Незважаючи на те, що динаміка виявлення злочинів протягом 2015–2017 рр. демонструє тенденції до зменшення їх кількості на 23,1 % (з 8,3 тис. у 2015 р. до 6,7 тис. у 2017 р.), збільшується кількість вчинення згвалтувань (у 2015 р. – 15 злочинів, у 2017 р. – 21 (+ 40,0 %), нанесення тяжких тілесних ушкоджень (у 2015 р. – 56, у 2017 р. – 68 (+ 17,7 %), хуліганств (у 2015 р. – 113, у 2017 р. – 131 (+ 13,7 %), розбійних нападів (у 2015 р. – 145, у 2017 р. – 163 (+ 11,0 %), шахрайств (у 2015 р. – 209, у 2017 р. – 215 (+ 2,8 %). Згідно з проведеним статистичним аналізом, близько половини усіх злочинів реєструються за ст. 185 КК України (59,7 %) та ст. 186 КК України (8,5 %).

У підрозділі 2.2 *«Детермінанти злочинності безпритульних та бездоглядних дітей»* здійснено аналіз найбільш вагомих чинників поширення злочинності серед безпритульних та бездоглядних дітей.

На основі вивчення вітчизняних і зарубіжних наукових джерел щодо причин і наслідків безпритульності та бездоглядності, а також матеріалів опитувань здійснено розподіл таких чинників на соціально-економічні, морально-психологічні та сімейно-побутові. Усі вони впливають на особистість правопорушника як окремо, так і в комплексі.

Наголошено, що на злочинність безпритульних і бездоглядних дітей найбільшою мірою впливають: неспроможність сімей виконувати виховні функції (84,0 % опитаних працівників поліції); скрутне матеріальне становище сімей з дітьми (73,0 %); безкарність (52,0 %); асоціальний спосіб життя батьків (71,0 %); насильство щодо дитини (48,0 %); наркотизація та алкоголізація молодіжного середовища (39,0 %); економічна та інші види експлуатації дітей з боку дорослих (30,0 %); недосконалість системи опіки і піклування (25,0 %); психологічна схильність дитини до девіантної поведінки (17,0 %).

У підрозділі 2.3 *«Віктимінологічна характеристика злочинності безпритульних та бездоглядних дітей»* доведено, що асоціальний спосіб життя цієї категорії неповнолітніх, нехтування ними прийнятими в суспільстві нормами і

правилами поведінки, вплив на них з боку «авторитетів» з підліткового середовища та дорослих підбурювачів впливають на процеси віктимізації жертв злочинних посягань.

Віктимність дітей, як і латентність злочинності досліджуваного виду, слід віднести до явищ, що найбільшою мірою ускладнюють прогнозування стану злочинності, а також розроблення заходів запобігання. Головним і найбільш стійким чинником віктимності є характеристики дитини, пов'язані з її віковими особливостями. Друге місце за ступенем значущості посідають ситуації, у яких перебуває дитина, і специфіка відповідної ролі, що вона виконує в певній ситуації. Позначаються також особистісні поведінкові (функціональні) характеристики потерпілих. До факторів віктимності неповнолітніх у генезисі злочинів має належати статевая приналежність (у 92,0 % жертвами статевих злочинів є дівчатка), безпритульність жертв, уживання ними алкоголю і психотропних речовин, належність до певних молодіжних груп, зниження цензу моральності у свідомості дітей.

За віковими ознаками безпритульних і бездоглядних як потерпілих від злочинів виокремлено такі підгрупи: діти до 10 років, діти від 10 до 14 років, діти старше 14 років (першій віковій групі властива вікова віктимність, у другій і третій – вікова віктимність поєднується з поведінковою).

Серйозну небезпеку становлять насильницькі сексуальні злочини щодо безпритульних і бездоглядних дітей, зокрема: умисні вбивства (до 30 %), зґвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (з числа неповнолітніх потерпілих кожен третій – безпритульна та бездоглядна дитина), інші посягання на статеву недоторканість.

Розділ 3 «Комплекс заходів щодо запобігання злочинам, які вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 *«Загальносоціальні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми»* запропоновано систему заходів, спрямованих на усунення правових, соціальних та інших причин й умов, що детермінують злочинність цієї категорії неповнолітніх.

Підтверджено, що загальносоціальні заходи можуть стосуватись різних категорій осіб і поділено на первинні, вторинні й третинні. Суб'єктами їх реалізації є вищі органи влади (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей (Міністерство соціальної політики України), органи виконавчої влади місцевих держадміністрацій, сільських, селищних рад об'єднаних територіальних громад (служби у справах дітей). Комплекс заходів соціальної профілактики спрямований на зменшення кількості безпритульних і бездоглядних дітей; упровадження нових форм профілактики безпритульності і бездоглядності, виявлення сімей, які не забезпечують належне виховання дітей, ведуть аморальний спосіб життя, втягують неповнолітніх у протиправну (антисоціальну) діяльність; застосування організаційних форм соціальної підтримки дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; забезпечення єдиної системи функціонування закладів соціального захисту та спеціалізованих

установ для правопорушників; здійснення профільної підготовки фахівців, які вирішують питання запобігання злочинності неповнолітніх.

Запропоновано проекти змін і доповнень до Закону України «Про охорону дитинства» щодо покладання на служби у справах дітей при місцевих органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування здійснення цільових заходів щодо реінтеграції та соціалізації безпритульних і бездоглядних дітей, які вчинили правопорушення. Органам місцевої влади пропонується розробити і запровадити регіональні програми, спрямовані на профілактику дитячої злочинності, безпритульності та бездоглядності, запобігання поширенню негативних явищ у підлітковому середовищі (наркоманії, алкоголізму, токсикоманії).

Зважаючи на те, що подолання безпритульності й бездоглядності серед дітей покладається на різні органи влади, а співпраця між ними є недостатньо ефективною (близько 62,0 % опитаних працівників поліції вважають її незадовільною), набуває актуальності питання запровадження інституту дитячого омбудсмана. Уповноважений з прав дитини повинен впливати на розвиток законодавства та практики, щоб забезпечити їх відповідність правам дітей, стимулювати проведення загальносоціальних профілактичних заходів.

У підрозділі 3.2 «Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми» розглянуто особливості реалізації профілактичних функцій підрозділами Національної поліції (ювенальна превенція, адміністрація приймальників-розподільників для дітей, карний розшуком, дільничні офіцери поліції, патрульна поліція) та іншими державними органами, що здійснюють правоохоронні функції, спеціальними виховними установами Державної кримінально-виконавчої служби України, органами прокуратури та суду. Встановлено, що спеціально-кримінологічні заходи доповнюють загальносоціальні.

Серед спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, найбільш перспективними визнаються: збирання та узагальнення відомостей про дітей, які жебракують і бродяжать, а також дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, припинення їх протиправних дій та притягнення до відповідальності (92,0 % опитаних працівників поліції); взяття на постійний контроль дітей, звільнених від відбування покарання з випробуванням (89,0 %); посилення профілактичної роботи в загальноосвітніх закладах підрозділами ювенальної превенції з обов'язковим проходженням уповноваженими офіцерами спеціального навчання (перепідготовки та підвищення кваліфікації) з основ педагогіки та дитячої психології (87,0 %).

З метою приведення положень національного законодавства у відповідність з міжнародними стандартами захисту прав дітей обґрунтовано доцільність звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вперше вчинили нетяжкий, або середньої тяжкості злочин у зв'язку з проходженням ними програм відновного правосуддя, зокрема медіації (на підставі ст. 45, 46 КК України); встановлення додаткових обов'язків для неповнолітніх, звільнених від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, з метою недопущення вчинення ними нового умисного злочину, зокрема альтернативних покарань у виді

проходження корекційних програм ресоціалізації; закріплення у Кримінально-виконавчому кодексі України додаткових заходів ресоціалізації засудженої дитини шляхом здобуття освіти за дистанційною формою навчання, проходження психокорегуючих програм, залучення до соціально корисної діяльності.

У підрозділі 3.3 *«Індивідуально-профілактичні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми»* запропоновано комплекс заходів індивідуально-профілактичного впливу на безпритульних і бездоглядних дітей, які вчинили злочини, із залученням до цієї роботи уповноважених працівників підрозділів ювенальної превенції Національної поліції, ювенальної пробації Державної кримінально-виконавчої служби України, загальноосвітніх навчальних закладів, притулків для дітей служби у справах дітей, соціально-реабілітаційних центрів, центрів медико-соціальної реабілітації закладів охорони здоров'я, громадських організацій.

Виокремлено особливості застосування індивідуально-профілактичних заходів на етапах виникнення злочинних намірів, стійкого антисоціального спрямування, злочинної поведінки, продовження злочинної діяльності після засудження з метою попередження рецидиву та подальшої ресоціалізації. Проаналізовано практику проведення кримінально-виконавчими інспекціями Державної пенітенціарної служби України спільно з територіальними службами для сім'ї, дітей та молоді заходів індивідуального профілактичного впливу щодо безпритульних дітей, яких звільнено від відбування покарання, які відбули покарання у виховних колоніях, перебували у спеціалізованих навчально-виховних установах, засуджених за вчинення злочинів невеликої або середньої тяжкості із застосуванням заходів виховного впливу або до видів покарання, не пов'язаних з позбавленням волі, та які перебувають на відповідному оперативно-профілактичному обліку.

Окремим напрямом віктимологічної профілактики визнано контроль за поведінкою безпритульних осіб, які мають психічні аномалії і від яких можна очікувати вчинення злочинів, вивчення індивідуальних особливостей таких осіб, їх способу життя, оточення і зв'язків, поведінки в минулому, встановлення порушень психіки, конкретного змісту цих порушень, що впливають на особистість, прогнозування поведінки, індивідуальне планування превентивних заходів, за необхідності й лікувальних; закріплення офіцерів служб ювенальної превенції Національної поліції за неповнолітніми, які віднесені до груп ризику; взаємодія й контактування в роботі різних установ та організацій, зокрема між органами поліції і медичними закладами.

ВИСНОВКИ

У **висновках** дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що полягає у формулюванні кримінологічних засад запобігання злочинам, які вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, з розробленням таких положень:

1. Аналіз стану наукових досліджень проблем дитячої бездоглядності та безпритульності підтвердив їх міждисциплінарний характер. Виокремлення

чотирьох етапів поширення бездоглядності та безпритульності дітей на теренах сучасної України (перший – з початком Першої світової війни до 30-х років XX ст.; другий – у період запровадження репресій та голодомору до початку Другої світової війни; третій – під час Другої світової війни; четвертий – із середини 80-х років і донині). Співставлення кількісних та якісних показників злочинності в різні періоди із запропонованими кримінологами за радянських часів та в період незалежної України підходами дало можливість оцінити стан досліджень зазначеної проблематики з урахуванням конкретних соціально-економічних і морально-психологічних детермінантів тоталітарного й демократичного типів суспільства.

2. До безпритульних і бездоглядних дітей як суб'єктів злочинів (суспільно небезпечних діянь) належать особи, які не досягли 18 років, через втрату батьків, розривання соціальних зв'язків із сім'ями, втечу зі спеціалізованих освітніх, виховних, медичних і соціально-реабілітаційних закладів та інші чинники більшу частину часу проводять на вулиці, не мають постійного місця проживання та перебувають у складних життєвих обставинах – умовах, що негативно впливають на життя дитини, стан її здоров'я та розвиток (інвалідність, тяжка хвороба; перебування у конфлікті із законом; залучення до найгірших форм дитячої праці; залежність від психотропних речовин, інші види залежності; жорстоке поводження, зокрема домашнє насильство; ухиляння батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків; обставини стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів). Міжнародно-правові стандарти запобігання дитячій безпритульності і бездоглядності становлять важливий елемент національного законодавства щодо захисту прав дитини. Водночас законодавство щодо запобігання правопорушенням, учиненим зазначеними категоріями неповнолітніх, залишається декларативним, адже не всі права (соціальні гарантії) дітей, закріплені міжнародними конвенціями, забезпечено на законодавчому рівні, а прийняті в Україні в різні часи нормативно-правові акти, спрямовані на реалізацію цих положень, характеризуються високим ступенем нерегульованості.

3. Позитивним для врахування у вітчизняному законотворенні та правозастосовній практиці визнано досвід окремих західноєвропейських країн (Великої Британії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Фінляндії, Франції, Швеції) та США щодо запобігання злочинності в середовищі бездоглядних і безпритульних дітей, зокрема стосовно звільнення за певних умов від кримінальної відповідальності дітей, які вперше вчинили злочин, що не є тяжким та особливо тяжким; організації своєчасного виявлення та обліку дітей, які залишилися без опіки батьків, та їх розміщення у навчально-виховних закладах; запровадження інституту дитячого омбудсмена; удосконалення порядку усиновлення та удочеріння; функціонування приватних та громадських соціальних організацій для безпритульних дітей.

4. У структурі злочинності неповнолітніх злочини, що вчиняються безпритульними і бездоглядними, становлять значну питому вагу (до 15,0 %) та характеризуються високим рівнем латентності (підтверджує 56,0 % опитаних працівників поліції). Зростає інтенсивність учинення злочинів корисливої мотивації

(65,0 %) та учинених у складі групи (18,0 %). Щорічне збільшення кількості виявлених злочинів (у середньому + 5,0 %) кореспондується з наявністю понад 70 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування протягом 2015–2017 рр. Більше половини усіх злочинів реєструються за ст. 140 КК України (56,0 %). Мають тенденції до збільшення у зазначений період злочинів, учинених неповнолітніми повторно (+ 3,0 %), під впливом алкогольних, наркотичних та психотропних речовин (+ 4,0 %). Найбільшою є питома вага злочинів, учинюваних безпритульними і бездоглядними дітьми в мегаполісах (понад 60,0 %) та в інших містах (30,0 %) переважно південно-східного та центрального регіонів. Високою залишається питома вага рецидивної злочинності серед цієї категорії дітей (серед бездоглядних становить до 20–25 %, серед безпритульних – до 70,0 %).

5. Виокремлено соціально-економічні, морально-психологічні та сімейно-побутові детермінанти злочинів, що вчиняються безпритульними і бездоглядними дітьми, серед яких найбільш впливовими визнано залежність від психотропних речовин, інші види залежності (39,0 %), залучення дітей до найгірших форм трудової та іншої експлуатації (30,0 %), а також неефективність (функціональна обмеженість) державної системи опіки і піклування (25,0 %). Не менш загрозливий вплив мають сімейно-побутові чинники, зокрема невиконання або неналежне виконання батьками або іншими особами, які їх замінюють, своїх обов'язків щодо дитини стосовно її виховання і навчання (84,0 %); погіршення житлових умов та скрутне матеріальне становище сімей з дітьми (73,0 %); антигромадський (аморальний) спосіб життя батьків (результатом чого є позбавлення їх батьківських прав) – 71,0 %; насильство над дітьми в школі, молодіжних колективах (референтних групах) (63,0 %); позашлюбна народжуваність (близько 20 % дітей народжуються поза офіційно зареєстрованим шлюбом); підвищена конфліктність у сім'ях (у 70,0 % випадків ситуація в родині безпритульних була неблагополучною, зокрема в 40,0 % мало місце жорстоке поводження стосовно дітей).

6. Встановлено, що на процеси віктимізації безпритульних і бездоглядних дітей впливають їх асоціальний спосіб життя, нехтування ними прийнятими в суспільстві нормами і правилами поведінки, вплив з боку неформальних лідерів у підлітковому середовищі та дорослих підбурювачів. Найбільш стійким чинником віктимності є характеристики дитини, пов'язані з її віковими особливостями. Друге місце посідають ситуації, у яких перебуває дитина, і специфіка відповідної ролі, що вона виконує в певній ситуації (виокремлено соціально-адаптивний і соціально-дезадаптивний типи особистості жертви). До факторів віктимності неповнолітніх у генезисі злочинів слід віднести статеву приналежність (у 92,0 % жертвами статевих злочинів ставали дівчатка), уживання кривдниками й потерпілими алкоголю і психотропних речовин та належність до певних антисоціальних груп. Розроблено пропозиції з вдосконалення дій працівників підрозділів ювенальної превенції Національної поліції щодо віктимологічного запобігання злочинам, які включають заходи виявлення осіб з підвищеною віктимністю та постановку їх на профілактичний облік, захист потенційних жертв, своєчасне припинення злочинів або запобігання їм на стадії підготовки або вчинення.

7. Загальносоціальні заходи щодо запобігання злочинам, які вчиняються безпритульними і бездоглядними дітьми, розподілено на первинні (спрямовані на

зменшення кількості безпритульних і бездоглядних дітей, усунення причин та умов, що детермінують злочинність неповнолітніх), вторинні (виявлення, облік і ресоціалізація безпритульних та бездоглядних дітей з негативними девіантними формами поведінки) і третинні (медико-соціальна та психологічна допомога правопорушникам і жертвам). Враховуючі наслідки воєнних дій в окремих районах Донецької та Луганської областей, обґрунтовано необхідність розроблення нової редакції Концепції щодо подолання дитячої безпритульності і бездоглядності в Україні у якій повинні поєднатися різні за характером стратегічні й тактичні профілактичні заходи, правові та організаційні засади надання соціальної, психологічної, педагогічної, медичної та інших видів допомоги дітям, зокрема тим, які опинилися на тимчасово окупованих територіях, з метою своєчасного реагування на правопорушення, недопущення рецидиву та соціальної реабілітації правопорушників. Органам місцевої влади пропонується розробити і запровадити регіональні програми, спрямовані на профілактику дитячої злочинності, безпритульності та бездоглядності, запобігання поширенню негативних явищ у підлітковому середовищі.

8. Визначено напрями реалізації профілактичних функцій підрозділами Національної поліції спільно зі спеціальними виховними установами Державної кримінально-виконавчої служби, органами прокуратури та суду, спрямованих на запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. Важливим компонентом у діяльності підрозділів карного розшуку Національної поліції є виявлення і роз'єднання схильних до протиправної поведінки груп неповнолітніх з метою недопущення вчинення ними злочинів та взяття на постійний контроль дітей, звільнених від відбування покарання з випробуванням, та їхніх сімей. Окремий напрям стосується виявлення дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, примушують їх до різних форм експлуатації, з притягненням до відповідальності. З урахуванням законодавчих новацій щодо запобігання та протидії домашньому насильству, запропоновано порядок виявлення безпритульних і бездоглядних дітей, які постраждали від домашнього насильства, приймання та розгляду звернень і повідомлень про вчинення домашнього насильства стосовно дітей та за участі дітей, організації надання допомоги постраждалій дитині та дитині-кривднику.

9. Залежно від об'єкта, індивідуальні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, розподілено на чотири етапи: перший – рання профілактика (надання допомоги дитині, яка опинилася у складних життєвих обставинах з постановкою на профілактичний облік); другий етап – щодо дитини, яка вже вчиняє правопорушення некримінального характеру (проходження корекційних програм, поміщення у приймальник-розподільник для дітей, притягнення до адміністративної відповідальності); третій – на етапі злочинної поведінки (притягнення до відповідальності, застосування альтернативних заходів); четвертий – запобігання рецидивним проявам з боку дитини, яку вже було засуджено (пробація, соціальний патронаж після відбували покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі). Обґрунтовано законодавчо запровадження можливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вперше вчинили нетяжкий або середньої тяжкості злочин, з

проходженням ними програм відновного правосуддя та застосування щодо них альтернативних покарань у виді проходження корекційних програм ресоціалізації. Надано пропозиції щодо удосконалення спеціалізованих корекційно-педагогічних програм для дітей, які вчинили суспільно небезпечні діяння та не досягли віку кримінальної відповідальності, яким за рішенням суду призначено примусові заходи виховного характеру, для використання у загальноосвітніх освітніх закладах та закладах соціальної реабілітації, а також під час проведення індивідуально-профілактичної роботи органами поліції.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Пустовий О. О. Запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності: українській та міжнародний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 314–316.
2. Пустовий О. О. Дитяча бездоглядність та безпритульність в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія юридична. 2017. Вип. 16. С. 112–116.
3. Пустовий О. О. Соціально-психологічні чинники дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. Молдова. 2018. № 1-1 (29). С. 146–149.
4. Пустовий О.О. Безпритульність неповнолітніх та злочинність: актуальні проблеми сучасності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 232–236.
5. Пустовий О.О. Недоліки сімейного виховання: причина бездоглядності та безпритульності неповнолітніх. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 118–122.
6. Пустовий О. О. Напрями покращення спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. Вип. 4 (109). С. 290–296.
7. Пустовий О. О. Заходи запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності в Україні та за кордоном. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15–16 груд. 2017 р.)*. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2017. С. 105–109.
8. Пустовий О. О. Деякі аспекти проблем дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. *Злочини проти громадської безпеки та кримінально-правова політика держави в умовах гібридної війни: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22 груд. 2017 р.)*. Київ: Таврійський нац. ун-т імені В. І. Вернадського, 2017. С. 78–81.
9. Пустовий О. О. Актуальні проблеми чинників дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 10 лют. 2018 р.)*. Одеса: Громадська організація «Причорноморська фундація права», 2018. С. 86–91.

10. Пустовий О. О. Види індивідуально-профілактичних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 21 квіт. 2018 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 336–340.

11. Пустовий О. О. Бездоглядність та безпритульність неповнолітніх як наслідок сімейного неблагополуччя. *Актуальні питання реформування правової системи України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 6–7 лип. 2018 р.). Дніпро: Громадська організація «Правовий світ», 2018. С. 81–85.

АНОТАЦІЯ

Пустовий О. О. Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019.

Дисертація містить комплекс питань теоретичного, методичного та практичного характеру стосовно кримінологічної характеристики та запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. Окреслено підходи до визначення безпритульності та бездоглядності як негативних суспільно-правових явищ, розкрито генезис правового регулювання запобігання їм у різні періоди в Україні та інших країнах. Розкрито зміст та зв'язки структурних елементів кримінологічної характеристики злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні, виокремлено детермінанти злочинності, надано віктимінологічну характеристику жертв. Визначено напрями реалізації загальносоціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуальних заходів запобігання злочинам, що вчиняються найбільш уразливими категоріями безпритульних і бездоглядних дітей. Запропоновано проекти змін та доповнень до законодавства щодо вдосконалення профілактичних заходів, спрямованих на покращення ефективності запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми.

Ключові слова: безпритульність, бездоглядність, дитина, запобігання злочинам, віктимологічна безпека, домашнє насильство.

АННОТАЦИЯ

Пустовой А. А. Криминологические основы предупреждения преступлений, совершаемых беспризорными и безнадзорными детьми в Украине. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. – Национальная академия внутренних дел, Киев, 2019.

Диссертация содержит комплекс вопросов теоретического, методического и практического характера в отношении криминологической характеристики и

предупреждения преступлений, совершаемых беспризорными и безнадзорными детьми.

Определены подходы к определению беспризорности и безнадзорности как негативных общественно-правовых явлений, раскрыт генезис правового регулирования их предотвращения в разные периоды в Украине и в других странах. Дана оценка состояния исследований указанной проблематики в контексте развития предмета и задач криминологической науки.

Раскрыто содержание, объем и аспекты соотношения категорий «бездомный ребенок», «беспризорный ребенок», «безнадзорный ребенок», «ребенок, который не имеет определенного места жительства», «ребенок улицы». Осуществлен анализ положений международно-правовых актов, национального законодательства и соответствующей правоприменительной практики Великобритании, Италии, Нидерландов, Германии, Норвегии, США, Финляндии, Франции, Швеции и других стран по предотвращению преступности в среде беспризорных и безнадзорных детей.

Определены наиболее важные факторы распространения преступности среди беспризорных и безнадзорных детей. На основе изучения отечественных и зарубежных научных источников о причинах и последствиях беспризорности и безнадзорности детей, а также материалов опросов такие факторы распределены на социально-экономические, морально-психологические и семейно-бытовые. Доказано, что асоциальный образ жизни этой категории детей, пренебрежение ими принятыми в обществе нормами и правилами поведения, воздействие на них «авторитетов» с подростковой среды и взрослых подстрекателей влияют на процессы виктимизации жертв преступных посягательств.

Осуществлен анализ количественных и качественных характеристик отдельных категорий преступлений, совершаемых исследуемой категорией лиц и в отношении их. Установлены особенности преступлений, совершенных беспризорными и безнадзорными детьми, по способу и мотивации преступлений, их последствиям, механизмам поведения преступника и жертвы, влиянию на правонарушения семейно-бытовых и сопутствующих им обстоятельств, а также влиянию взрослых.

Определены направления реализации общесоциальных, специально-криминологических и индивидуальных мер предупреждения преступлений, совершаемых наиболее уязвимыми категориями беспризорных и безнадзорных детей. Предложена система мер, направленных на устранение правовых, социальных и других причин и условий, детерминирующих преступность этой категории несовершеннолетних.

Рассмотрены особенности реализации профилактических функций подразделениями Национальной полиции (ювенальная превенция, приемники-распределители для детей, уголовный розыск, участковые офицеры полиции, патрульная полиция) и другими государственными органами, осуществляющими социальные функции; специальными воспитательными учреждениями Государственной уголовно-исполнительной службы Украины; органами прокуратуры и суда.

Предложен комплекс мероприятий индивидуально-профилактического воздействия на беспризорных и безнадзорных детей, совершивших преступления, с привлечением к этой работе уполномоченных работников подразделений ювенальной превенции Национальной полиции, ювенальной пробации Государственной уголовно-исполнительной службы Украины, общеобразовательных учебных заведений, приютов для детей службы по делам детей социально-реабилитационных центров, центров медико-социальной реабилитации учреждений здравоохранения, общественных организаций.

Разработаны проекты изменений и дополнений для внесения в законодательство по совершенствованию профилактических мероприятий, направленных на улучшение эффективности предотвращения преступлений, совершаемых беспризорными и безнадзорными детьми.

Ключевые слова: беспризорность, безнадзорность, ребенок, предотвращение преступлений, виктимологическая безопасность, домашнее насилие.

SUMMARY

Pustovyi O. O. – Criminological principles of prevention of crimes committed by homeless and neglected children in Ukraine. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Law, specialty 12.00.08 – Criminal Law and Criminology; criminal enforcement law. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2019.

The thesis contains a set of theoretical, methodological and practical questions regarding the criminological characteristics and prevention of crimes committed by homeless and neglected children. Approaches to the definition of homelessness and neglect as negative social and legal phenomena are outlined; the genesis of legal regulation of its prevention in Ukraine and other countries at different periods of time is disclosed. The content and connections of structural elements of the criminological characteristics of crimes committed by homeless and neglected children in Ukraine are identified; determinants of crime and victimization characteristics of victims are also specified. The directions of realization of general social, special-criminological and individual measures for the prevention of crimes committed by the most vulnerable categories of homeless and neglected children are determined. Proposals for amendments and additions to legislation on improving preventive measures aimed at perfecting the effectiveness of prevention of crimes committed by homeless and neglected children.

Key words: homelessness, neglect, child, crime prevention, victimological safety, domestic violence.